

HOE KWETSBAARHEID EN TROTS HET WIJ-GEVOEL VERSTERKEN

De strijd tegen het water en de Nederlandse identiteit

De Sint-Elisabethsvloed, die zeshonderd jaar geleden over Zuid-Holland spoelde, is een van de zwaarste overstromingen die Nederland troffen. In de levendige herinneringscultuur rondom die noodlottige gebeurtenis gaan nationale trots en een besef van kwetsbaarheid hand in hand. Ook de culturele verbeelding van latere waterrampen speelde met die tegengestelde emoties. Een verhaal over waterwolven, drijvende wiegjes, vaderlijke vorsten en een vinger in de dijk.

LOTTE JENSEN

In de nacht van 18 op 19 november 1421 brak door een zware storm de dijk om de Grote Waard in Zuid-Holland door met rampzalige gevolgen. Enkele tientallen mensen verdronken en de materiële schade was enorm. Er voltrok zich bovendien een economische ramp: in grote delen van de Grote Waard was landbouw niet meer mogelijk. Veel bewoners van de eens zo welvarende regio waren van het ene op het andere moment hun bron van inkomsten én voedselvoorziening kwijt. Dit jaar is het zeshonderd jaar geleden dat deze ramp, die bekendstaat als de Sint-Elisabethsvloed, plaatsvond.

De Sint-Elisabethsvloed behoort samen met de Watersnoodramp van 1953 tot de bekendste overstromingen uit de Nederlandse geschiedenis. Ze staan in het collectieve geheugen van de Nederlanders gegrift dankzij de levendige herinneringscultuur: tot vandaag wordt die levend gehouden via websites, krantenartikelen, kinderboeken, documentaires, films, schilderijen, musea en bezoekerscentra.

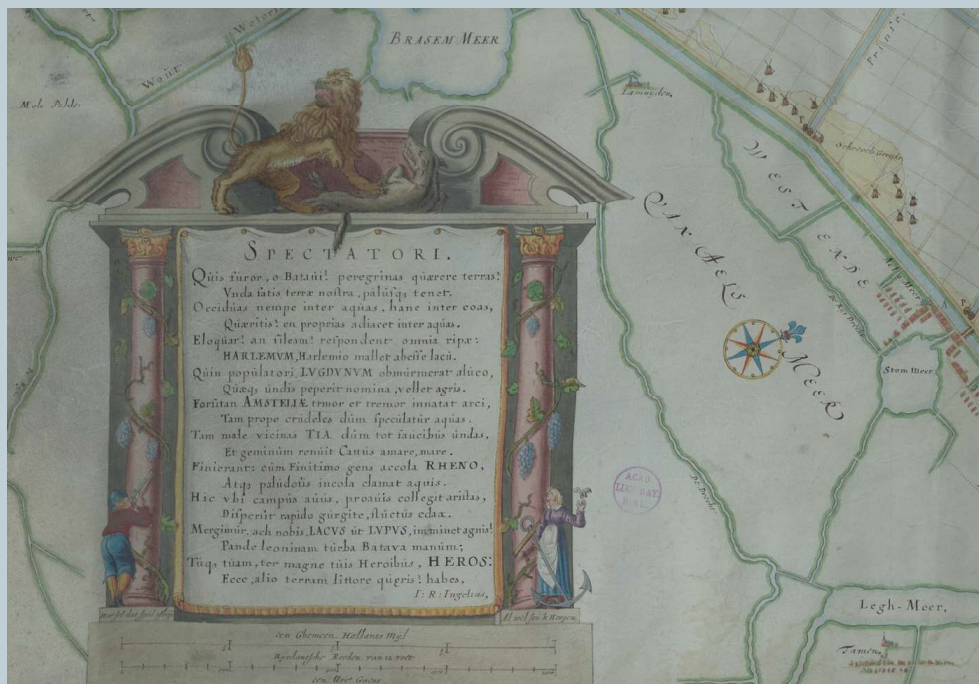
In de nationale herinneringscultuur rondom beide rampen zit een boeiende paradox. Aan de ene kant gaat het om traumatische gebeurtenissen uit het verleden, die de kwetsbaarheid van de bewoners van de Lage Landen blootleggen: ze hebben maar al te vaak de strijd tegen de natuurelementen verloren. Aan de andere kant appelleren beide overstromingen aan een nationaal gevoel dat met een zekere trots gepaard gaat.

Meester van de Heilige Elisabeth-Panelen, *De Sint-Elisabethsvloed* (buitenpaneel van altaarstuk), ca. 1490 - ca. 1495, olieverf op paneel © Rijksmuseum, Amsterdam

Minstens zo stevig verankerd in de collectieve herinnering is immers het beeld dat de Nederlanders het water als geen ander de baas konden dankzij hun pioniersgeest, vermogen tot samenwerken en technologische innovaties. Na de Watersnoodramp kwamen de Deltawerken tot stand, die als een “modern wereldwonder” te boek staan en bewondering in binnen- en buitenland afdwingen. En het gebied dat na de Sint-Elisabethsvloed onder water kwam te staan, trekt nu jaarlijks duizenden toeristen vanwege de talloze kreken, waar je met fluisterbootjes doorheen kunt varen. Dat is een lucratieve bron van inkomsten. De Nederlanders hebben zo alsnog hun wil aan het water opgelegd.

Kwetsbaarheid en trots, zo zal ik betogen, lopen als een rode draad door de watergeschiedenis van Nederland. Deze twee grondhoudingen kunnen ook verklaren

De Hollandse leeuw verslaat de waterwolf. Detail uit een kaart van Jacob Bartelszoon Veris met een ontwerp voor droogmaking van het Haarlemmermeer, ca. 1640 © Leidse Universitaire Bibliotheken

waarom we de strijd tegen het water als een belangrijk element van de Nederlandse identiteit zijn gaan beschouwen: ze hebben het nationale saamhorigheidsgevoel in de loop der eeuwen een stevige impuls gegeven.

Zo bracht het besef van kwetsbaarheid, verbeeld in de eeuwige dreiging van de “waterwolf”, de voortdurende noodzaak met zich mee om samen te werken. In tijden van rampspoed kwam daar nog iets bij: de breed gedragen behoefte om landgenoten te helpen door grootschalige liefdadigheidsacties te organiseren. Wanneer de crisis eenmaal bedwongen was, ontketende dat opnieuw saamhorigheidsgevoel, maar dan in de vorm van trots: hulpverleners werden bekroond, vorsten en vorstinnen gevierd en technisch vernuft bejubeld.

LUCTOR ET EMERGO

In het aanwakken van wij-gevoelens hebben de culturele media een belangrijke rol gespeeld. Na een watersnood klommen schrijvers stevast in de pen om verslag te doen van de gebeurtenissen in de vorm van gedichten, preken, verhalen, gedenkboeken, liederen en toneelstukken. Daarnaast verschenen er visuele impressies in de vorm van prenten en schilderijen. Door de eindeloze herhaling van clichés en motieven, ontstond een vast beeldrepertoire waar schrijvers en kunstenaars voortdurend op teruggrepen.

Eén narratief bindt al die verhalen en beelden samen. Ik zou dat het *luctor et emergo*-narratief willen noemen. Letterlijk betekent deze Latijnse spreuk: ik worstel

Meester van de Heilige De Sint-Elisabethsvloed, *De Sint-Elisabethsvloed* (buitenpaneel van altaarstuk), ca. 1490 - ca. 1495, olieverf op paneel

© Rijksmuseum, Amsterdam

Detail uit het altaarstuk over de Elisabethsvloed: een kat die een wieg met een baby in evenwicht houdt

© Rijksmuseum, Amsterdam

In 1953 brengt koningin Juliana een onverwacht bezoek aan Nieuw-Vossemeer in het door watersnood getroffen rampgebied © Anefo / Nationaal Archief

In 1861 bezoekt koning Willem III Brakel, dat door een overstroming is getroffen. Let op het aangespoelde wiegje © Atlas van Stolk

en kom boven. Ze dateert van voor de Nederlandse Opstand tegen de Spanjaarden en is gaan fungeren als wapenspreuk van Zeeland. In overdrachtelijke zin is het motto ook van toepassing op de Nederlandse culturele verbeelding van watersnood. In de loop der tijd was de centrale boodschap van schrijvers, journalisten en kunstenaars

1953: watersnood in 's Gravendeel (Zuid-Holland) © Anefo / Nationaal Archief

dat de Nederlanders iedere ramp te boven konden komen, hoe moeilijk de omstandigheden ook waren. Saamhorigheidsgevoel vormde de sleutel tot veerkracht en herstel. Tot in de jaren 1960 was dit beroep op solidariteit meestal religieus gemotiveerd.

Het *luctor et emergo*-narratief kreeg op verschillende manieren vorm in de culturele verbeelding: via terugkerende symbolen, rolmodellen en het benadrukken van solidariteit in woord en beeld. Ten eerste maakten prentenmakers en schrijvers veelvuldig gebruik van symbolen die kwetsbaarheid en veerkracht tegelijkertijd uitdrukten. Dat geldt bijvoorbeeld voor het beeld van het kindje in de wieg. Dat motief ging terug op een altaarstuk dat rond 1490 was vervaardigd als een eerbetoon aan de ruimhartige liefdadigheid waarmee de inwoners van de stad Dordrecht de slachtoffers van de Sint-Elisabethsvloed hadden opgevangen. Het hangt nu in het Rijksmuseum in Amsterdam. Op het schilderij was een tafereel te zien waarop een kat een wieg met een baby in evenwicht houdt. Dit werd in de eeuwen die volgden, in andere contexten hergebruikt: van gedichten over de Kerstvloed van 1717 tot stripverhalen en films over de Watersnoodramp van 1953. Het stond symbool voor overlevingsdrang, hoop en goddelijke voorzienigheid – via de Bijbelse verwijzing naar Mozes in het mandje.

Een tweede iconisch beeld is de waterwolf. Talloze malen hebben schrijvers en prentmakers verbeeld hoe de Nederlanders de “waterwolf” wisten te bedwingen. Op deze wijze verbeeldden ze de zee of rivieren als een gulzig beest, hongerig naar land en drenkelingen. De zeventiende-eeuwse dichter Joost van den Vondel beschreef de drooglegging van de Beemster in 1612 onder leiding van Jan Adriaanszoon Leeghwater als een overwinning van de Hollandse leeuw op de wrede waterwolf. De drooglegging van de Haarlemmermeer in 1852 werd opnieuw gevierd als een triomf op de waterwolf.

Sindsdien is de waterwolf een gevleugelde uitdrukking geworden in de verbeelding van de strijd tegen het water. In 2006 publiceerde André Nuyens bijvoorbeeld het kinderboek *De waterwolf* over de stormvloed van 1675.

VINGER IN DE DIJK

Ten derde wemelde het van de heroïsche rolmodellen. In jeugdboeken over de ramp van 1953 speelden opvallen vaak dappere jongens de hoofdrol, met wie lezers zich konden identificeren. Een titel als *Karel redt zijn moeder* spreekt boekdelen – de illustratie op het omslag liet zien hoe heldenmoed eruit zag. In een recent stripboek van Marc Verhaegen en Jan Kragt, *Strijd tegen het water* (2011), maken we kennis met de onbaatzuchtige, goed gespierde Peter, die in Tsjechië en Engeland bijspringt in de hulpverlening. Intussen krijgen we via zijn vader een uitgebreide terugblik op de Watersnoodramp van 1953, die zijn broertje weet te redden. Hulpverlening – zo is het onderliggende idee – gaat over van generatie op generatie. Aardig detail is dat er op zeker moment ook een wiegje voorbij komt drijven.

Misschien wel het bekendste (fictieve) rolmodel is Hansje Brinker, die een overstroming weet te voorkomen door zijn vinger in het gat in een dijk te stoppen. Dankzij het speurwerk van Bart Schultz weten we nu dat het verhaal teruggaat op een Frans kinderverhaal. Het werd bekend dankzij de Amerikaanse roman *Hans Brinker, or the Silver Skates* (1865) van Mary Mapes Dodge en groeide uit tot een van dé symbolen van de Nederlandse strijd tegen het water. In Spaarndam is een beeld van Hansje Brinker te vinden en tegenwoordig staat het te boek als een “oer-Hollands avontuur”.

VADER VAN DE ONGELUKKIGEN

Behalve fictieve rolmodellen waren er nog andere boegbeelden in de strijd tegen het water: de Nederlandse vorsten en vorstinnen. Bekend zijn de beelden waarop koningin Wilhelmina en koningin Juliana de slachtoffers van watersnoodrampen bezoeken. Hun bezoek aan de noodlijdenden straalt medeleven, betrokkenheid en nationale saamhorigheid uit.

Deze beeldtraditie gaat terug op het begin van de negentiende eeuw, toen Lodewijk Napoleon, vorst van het Koninkrijk Holland (en jongere broer van keizer Napoleon), bezoeken ging afleggen aan door rampen getroffen plaatsen. Toen zich in 1808 en 1809 grote overstromingen voordeden in Zeeland en de Betuwe, ging de vorst ter plekke zijn medeleven betuigen aan de slachtoffers. Hij sprong ook actief bij door grote sommen geld te doneren, een landelijke administratie van hulpacties op te zetten en te investeren in het waterbeheer. Zijn inzet voor de bevolking werd breed uitgemeten in de pers en door prentmakers verbeeld. Het leverde hem de bijnaam “père des malheureux” (vader van de ongelukkigen) op.

Sinds die tijd realiseren vorsten en vorstinnen zich des te beter dat zij een taak te vervullen hebben in tijden van rampspoed: het kan hun populariteit zelfs ten goede

1986: de Oosterscheldekering wordt in gebruik genomen, waardoor de Deltawerken voltooid zijn © Anefo / Nationaal Archief

komen wanneer ze zich betrokken tonen met de bevolking. Neem bijvoorbeeld koning Willem III, die zich profileerde tijdens de grote overstromingen van 1855 en 1861 in het rivierengebied. Hij bezocht de getroffen gebieden, schonk grote sommen geld en coördineerde landelijke collectes. Zijn inzet werd geprezen in liederen, gedichten en de landelijke pers. Prentmakers portretteerden hem als de liefhebbende vorst te midden van zijn volk.

Iconisch is bijvoorbeeld het beeld van zijn bezoek aan Brakel op 24 januari 1861, waar hij is omringd door dankbare dorpsgenoten. Vlak voor hem ligt – jawel – een aangespoeld wiegje. Als dank voor zijn inzet kreeg hij van het Nederlandse volk een Statenbijbel cadeau en in Leeuwen aan de Waalbanddijk werd een groots monument onthuld. Dit liedje vat de stemming goed samen:

Van de ongelukkigen is hij een vrind;
Daar hij niets ontziet, water ook geschied,
Verlaat hij ons in rampen niet.
Dierbaar Oranje blijft in stand,
Leve de Koning en het Vaderland.

In navolging van Lodewijk Napoleon werd ook Willem III de “vriend van de ongelukkigen” genoemd. Bovendien werd de onlosmakelijke band tussen Oranje en Nederland via de strijd tegen het water benadrukt.

BARMHARTIGHEID

Het *luctor et emergo*-narratief kwam behalve via symboliek en rolmodellen ook tot uiting in de grootscheepse liefdadigheidsacties die men organiseerde. De culturele media benadrukten keer op keer dat het tonen van liefdadigheid een typisch Nederlandse eigenschap was, die gebaseerd was op christelijke barmhartigheid. In de loop van de achttiende eeuw nam liefdadigheid steeds vaker bovenlokale vormen aan. In 1741, toen vooraanstaande burgers uit Rotterdam en Amsterdam een comité oprichtten om geld in te zamelen voor landgenoten in het oosten van het land, prees de stads-historicus Jan Wagenaar de “de van ouds beroemde Neêrlandsche bermhertigheid”.

In de negentiende eeuw volgde een explosie aan liefdadigheidsacties na watersnoden, waarbij publicisten hun landgenoten aanspoorden hun ware “volksaard” te laten zien. Een deugdzaame Nederlander behoorde zijn landgenoten te helpen, zo luidde de redenering. Illustratief is de volgende uitspraak van een dichter uit 1825:

God zij dank, dat ook bij dezen algemeenen ramp ware Vaderlandsche harten gevonden worden, die door daden getoond hebben [...] dat de hoofdtrek van het Nederlandsche karakter, de weldadigheid, die door alle wisselende eeuwen heen stand gehouden heeft, ook nu, hier nog huisvest, en huisvesten zal, zoo lang dit volk zal bestaan!

Steeds opnieuw werd een beroep op deze nationale deugd gedaan, en met succes. Na de watersnoodrampen van 1825, 1855 en 1881 werden astronomische bedragen opgehaald. Die trend zette zich voort tot de laatste grote ramp in 1995, of beter: bijna-ramp. Toen de dijken dreigden door te breken in het rivierengebied, werd tijdens een nationale televisieactie maar liefst 33 miljoen gulden opgehaald (bijna 15 miljoen euro).

NIEMAND BLEEF GESPAARD

Hoe krachtig het *luctor et emergo*-narratief zich ook in de Nederlandse culturele verbeelding manifesteerde, toch hebben schrijvers, prentmakers en schilders ook volop de kwetsbaarheid van de mens benadrukt. Dat rampen onnoemelijk veel ellende en persoonlijk leed teweegbrachten, kwam bijvoorbeeld tot uiting in het populaire genre van de watersnoodliederen. Die hadden onder meer de functie het nieuws van een ramp te verspreiden. Tot in de details werd geschetst hoe groot de verliezen waren. De auteur van een lied uit 1825 over de grote overstroming van Noord-Holland beschreef bijvoorbeeld hoe de lijken in het water dreven en niemand gespaard bleef: “En menig Huisgezin, / Gestort in diepe rouw, ’t Ging al het Water in, Zo wel de Man als Vrouw.” Tegen het geweld van het water was niemand opgewassen, schreef deze dichter.

In die kwetsbaarheid lag een religieuze les besloten, want het dreigende water vertolkte in de ogen van de meeste cultuurproducenten uit het verleden de stem van God. Uiteindelijk lag het lot van de mens besloten in Gods hand. Wie nieuwe rampen

wilde voorkomen, diende zijn leven te beteren en vooral: meer te bidden. De dichter J.W.F. Werumeus Buning verwoordde die gedachte in zijn 'Ballade van den Watersnood' (1953) als volgt:

De zee ontziet geen mensch, geen land;
Een stem spreekt, en de dijken breken,
En, machtiger dan vele preken,
Raakt die stem hart en ingewand:
Eerst als de kracht ons is bezweken,
Is het ons weer een keer gebleken,
Dat wij zijn allen in God's hand.

TROTS EN KWETSBAARHEID

Samengevat: in de culturele verbeelding van de Nederlandse strijd tegen het water droegen symbolen, rolmodellen en de liefdadigheidscultus bij aan een nationaal wij-gevoel. Schrijvers, prentmakers en illustratoren benadrukten vooral de veerkracht en het vermogen een ramp te boven te komen: het *luctor et emergo*-narratief. Ook de berichtgeving over de Deltawerken kwam in het teken van nationale trots te staan: dit staaltje van technisch vernuft kan nog altijd rekenen op een hoge notering in het rijtje historische prestaties waar Nederlanders trots op zijn.

Toch moeten we niet vergeten dat kwetsbaarheid en trots twee zijden van dezelfde medaille zijn. In de eeuwenoude culturele beeldvorming speelt de verwoestende kracht van het water minstens zo'n grote rol. Niet de onoverwinnelijkheid, maar de nietigheid en onzekerheid van het menselijke bestaan staan daarbij centraal.

Nu de opwarming van de aarde en zeespiegelstijging een steeds grotere dreiging vormen voor toekomstige generaties, zal kwetsbaarheid weer een prominentere plaats moeten krijgen in het nationale narratief. Het verleden laat zien hoe het besef van kwetsbaarheid een voedingsbodem kon zijn voor saamhorigheid.

MEER LEZEN?

LOTTE JENSEN, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd*, Vantilt, Nijmegen, 2018, 96 p.

LOTTE JENSEN & ADRIAAN DUIVEMAN, *Welke verhalen vertellen we? Narratieve strategieën rondom waterbeheer en zeespiegelstijging*, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2020, 48 p.

HANNEKE VAN ASPEREN, MARIANNE EEKHOUT & LOTTE JENSEN (red.), *De grote en vreeselijke vloed. De Sint-Elisabethsvloed 1421-2021*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2021, 208 p.

600jaarelisabethsvloed.nl

Elisabeth en de vloed, van 3 oktober 2021 tot 6 maart 2022 in Dordrechts Museum